

АНОТАЦІЯ

Дьякова А.А. Конституційно-правовий статус засуджених в Україні – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному аналізу конституційно-правового статусу засуджених в Україні, його теоретичних засад, історичного розвитку, структурних елементів, принципів, гарантій та перспектив удосконалення в умовах сучасного етапу розвитку української державності.

Актуальність теми зумовлена тим, що проблема забезпечення конституційно-правового статусу засуджених є однією з найважливіших у контексті побудови правової та демократичної держави. Засуджені, відповідно до положень Конституції України, користуються всіма правами і свободами людини та громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Водночас держава несе повну відповідальність за осіб, які перебувають під її контролем, особливо тих, що відбувають покарання у місцях несвободи. Такий стан зумовлює підвищену вразливість засуджених як соціальної групи та потребує належного конституційного регулювання їхнього правового становища.

Охарактеризовано теоретико-методологічні засади дослідження та місце конституційно-правового статусу засуджених у системі правових статусів. Розкрито його правову природу як базового та системоутворюючого статусу, встановленого Конституцією України. Окреслено юридичні та фактичні обставини, що зумовлюють розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод, а також їх особливе соціальне становище.

У роботі наголошується на тому, що, незважаючи на значну кількість досліджень у сфері кримінального, кримінально-виконавчого, адміністративного та міжнародного права, відсутні комплексні наукові праці, які б розглядали статус засуджених саме з позицій конституційного права. З огляду на це обґрунтовується необхідність формування цілісної доктрини конституційно-

правового статусу засуджених, що дозволить критично переосмислити існуючі підходи до правового регулювання їхніх прав, свобод, законних інтересів і обов'язків відповідно до високих конституційних стандартів.

Метою дослідження є комплексне осмислення конституційно-правового статусу засуджених в Україні як особливого виду спеціального правового статусу. Для досягнення цієї мети поставлено низку завдань, серед яких: визначення правової природи цієї категорії, аналіз історичних аспектів становлення статусу засуджених, дослідження міжнародно-правових засад, з'ясування структурних елементів статусу, формування системи принципів, визначення гарантій його забезпечення та розроблення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства.

У дисертації доведено, що наявність у засуджених конституційно-правового статусу зумовлена як юридичними, так і фактичними обставинами. З одного боку, відповідні елементи статусу закріплені на конституційному рівні, що надає їм найвищої юридичної сили. З іншого боку, фактичне становище засуджених — їхня суттєва залежність від держави, вразливість, обмеження прав у процесі виконання покарання, а також складнощі ресоціалізації після звільнення — детермінують необхідність особливої конституційної уваги до цієї категорії осіб.

Окрему увагу приділено історичному аспекту становлення конституційно-правового статусу засуджених. Доведено, що його розвиток безпосередньо пов'язано із формуванням ідеалів гуманізму та людиноцентризму. Разом із тим історія засвідчує непослідовність і навіть регресивні тенденції у сфері пенітенціарної політики, що підкреслює важливість конституційних запобіжників для недопущення звуження прав і свобод засуджених.

Доведено, що конституційно-правовий статус засуджених має домінуючий характер щодо галузевих статусів і формує еталонну модель правового регулювання у сфері кримінально-виконавчого законодавства. Визначено роль конституційних принципів як стабілізуючих і гарантійних домінант, що забезпечують баланс між правами, свободами, законними інтересами та обов'язками засуджених і запобігають необґрунтованому звуженню їх прав.

У роботі вперше запропоновано концепцію пенітенціарного конституціоналізму як окремого різновиду галузевого конституціоналізму. Під цим поняттям розуміється система ідей та практик, що базується на втіленні принципів верховенства права та прав людини у сфері функціонування пенітенціарної системи та передбачає обмежене здійснення державно-правового примусу відповідно до гуманістичних стандартів цивілізованого суспільства. Пенітенціарний конституціоналізм розглядається як відповідь на сучасні виклики розвитку Української держави та як теоретико-прикладна основа реформування системи виконання покарань. Розкрито зміст компенсаторної складової конституційно-правового статусу засуджених, покликаної забезпечити його збалансованість і поетапну конституціоналізацію прав і свобод у процесі відбування покарання.

Конституціоналізація прав і свобод засуджених згідно з Конституцією починається з високого правового стандарту, відповідно до якого вони користуються всіма правами і свободами за винятком обмежень, які визначені законом та встановлені вироком. Це означає, що концептуальна побудова правового положення засуджених повинна базуватися на можливості користування всім спектром прав (загальне правило), але одночасно і за умови обов'язкового застосування винятку, який зумовлений тим, що засуджені є особами, які вчинили кримінальне правопорушення та підлягають поширенню цих заходів покарання, які пов'язані з обмеженнями прав і свобод.

Конституційно-правовий статус засуджених визначається як загальний базовий правовий статус, встановлений Конституцією, який виступає еталоном для деталізації на рівні кримінально-виконавчого законодавства. Він має системотворчий характер, оскільки формує основу для побудови цілісної концепції кримінально-виконавчого законодавства та забезпечує баланс між інтересами особи, суспільства і держави.

Удосконалено підходи до структурної побудови статусу шляхом послідовного закріплення прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Скориговано підходи до інтерпретації частини третьої статті 63 Конституції України та обґрунтовано необхідність уточнення конституційних підстав

обмеження прав і свобод засуджених. До структури конституційно-правового статусу засуджених віднесено права, свободи, законні інтереси та обов'язки. Наголошується, що юридична відповідальність не входить безпосередньо до структури статусу, але має «достатусний» і «післястатусний» характер. Вона є підставою набуття статусу засудженого, а також може виступати чинником трансформації його правового становища у разі вчинення нових правопорушень під час відбування покарання.

Обґрунтовано необхідність збалансованого підходу до структури статусу, де права і свободи мають пріоритетне значення як гарантія гуманного поводження та належного відбування покарання. Такий підхід спрямований на подолання застарілих уявлень про засуджених виключно як носіїв обов'язків. Вразливість їхнього становища вимагає акцентуації на правах і свободах як межах допустимого втручання держави та відповідних мірах свободи.

Удосконалено теоретичні положення щодо розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод через урахування низки обставин як юридичного характеру, так і фактичного. Єдність фактичного і юридичного витікає з особливостей конституційно-правового статусу особи, оскільки цей статус з одного боку передбачає закріплення його відповідних елементів у Конституції України (юридичні обставини), а з іншого – він передбачає таке становище особи, за якого чітко прослідковуються важливі аспекти взаємодії як з державою, так і з суспільством, а також має місце соціальна значущість фактичного становища такої особи та / або її діяльності (фактичні обставини), підходи щодо структурної компоновки елементів конституційно-правового статусу, яка іманентно передбачає послідовне закріплення прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Такий підхід спрямований на подолання рудиментарних доктрин та практик, що засуджені як особи, які вчинили кримінальні правопорушення повинні у першу чергу мати обов'язки, реалізуючи які, вони можуть нести кару за вчинене. З метою виконання сучасних та гуманістичних завдань, які стоять перед покаранням та пенітенціарною системою в цілому, слід формувати збалансований підхід до конституційно-

правового статусу засуджених, де кожен із елементів буде робити свій внесок у цей процес, включаючи права, свободи та законні інтереси.

Значна увага приділена гарантіям конституційно-правового статусу засуджених. Гарантії розглядаються як післястатусний елемент, що створює умови для належної реалізації прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Підкреслюється, що гарантії повинні охоплювати всі елементи статусу та сприяти досягненню цілей покарання, зокрема виправленню і ресоціалізації засуджених, запобіганню новим правопорушенням, забезпеченню законності та правопорядку.

Окремо досліджено роль принципів права у формуванні та реалізації конституційно-правового статусу засуджених. Вони здійснюють стабілізуючий, гарантуючий та актуалізуючий вплив, забезпечують баланс елементів статусу та виступають запобіжниками від зловживань як з боку законодавчої, так і виконавчої і судової влади. Крім того, принципи конституційно-правового статусу засуджених виступають як запобіжники для недопущення зловживання повноваженнями як законодавчою владою, так і виконавчою владою зокрема. Обґрунтовано доцільність безпосереднього застосування конституційних принципів у випадках прогалин або суперечностей у законодавстві.

У висновках підкреслюється, що конституціоналізація прав і свобод засуджених починається з високого стандарту: вони користуються всіма правами і свободами, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Такий підхід формує концептуальну модель правового становища засуджених, яка поєднує загальне правило повноти прав із винятковим характером їх обмеження.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів у науково-дослідній діяльності, законотворчості, освітньому процесі та правовому вихованні. Запропоновані висновки і рекомендації можуть слугувати доктринальною основою для подальшої конституційної реформи у сфері забезпечення прав людини та реформування пенітенціарної системи України відповідно до принципів верховенства права та людиноцентризму.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення конституційного та кримінально-виконавчого законодавства з метою забезпечення принципу верховенства права та гуманізації виконання покарань.

Ключові слова: конституційно-правовий статус, правовий статус особи, засуджені, пенітенціарний конституціоналізм, права і свободи людини, гарантії, принципи права, верховенство права.